

Den skrivende præst og landsbysamfundet med særligt henblik på de sønderjyske forhold og Vonsildpræsten Johannes Råde.

af Hans H. Worsøe

Formålet med denne artikel er at belyse, hvordan landsbypræsten forvaltede skriften i sit embede i tiden mellem reformationen og omkring år 1700. I visse tilfælde er vi så heldigt stillede, at præstens optegnelser også afspejler sogneboernes brug af skrift, således som det vil fremgå af en række af de fremdragne eksempler. Geografisk er artiklen begrænset til Sønderjylland.

De sønderjyske præstearkiver rummer et stort lokalhistorisk stof og er i de fleste tilfælde langt indholdsrigere end præstearkiverne nord for Kongeåen.¹ Også for den centrale gruppe, kirkebøgerne, er der markante forskelle mellem deres udformning i de kongerigske stifter og i dem, der blev styret fra Slesvig. Men også inden for disse gør tydelige forskelle sig gældende, i nogen grad betinget af opdelingen i hertugelige og kongelige om-

råder. Der er imidlertid også forskelle mellem by og land. Fra Aabenraa er de såkaldte Aabenraa Annaler² (*Annales rerum Apenradæ et in vicina gestarum ecclesiastici*) 1524 og 1584-1694 bevaret og fra Flensborg *Annales Flensburgenses* 1558ff. som vidnesbyrd om behovet i købstæderne for en kirkelig krønikeskrivning og regnskabsføring på et tidspunkt, hvor man kun undtagelsesvis kan tale om en egentlig kirkebogsføring.³

Her skal det imidlertid handle om de ældste kirkebøger fra nordslesvigske landsogne, hvor præsternes skrivelglæde og behov for bevaring af oplysninger på skrift har givet sig udtryk på forskellig vis. En ganske speciel og personlig udformning gav pastor Johannes Råde i Vonsild sine kirkebøger, der især fra perioden 1685 til 1707 tillader et detaljeret indblik i landsbysamfundet, som inden for

Hans H. Worsøe, født 1932, cand.mag., landsarkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa siden 1981. Har især beskæftiget sig med administrationshistorie – herunder i særlig grad amterne og amtsarkivernes indhold – personal- og slægtshistorie og udgivet bl.a. *Politikens Håndbog i Slægts-historie*. Har for Landbohistorisk Selskab udgivet *Vonsild Kirkebog 1659-1708* og *Vonsild-Dalby Til-lysningsbog 1678-1683*. Medarbejder ved *Trap Danmark*, 5. udg., *Dansk biografisk Leksikon* og *Den store danske Encyklopædi*.

Danmarks nuværende grænser kun kan sammenlignes med kirkebøgerne fra Sørbymagle-Kirkerup på Sjælland. Begge er da også udgivet i uddrag af Landbohistorisk Selskab.⁴

I de gejstlige arkiver på landsarkivet i Aabenraa findes forskellige arkivaliegrupper, der rækker tilbage til begyndelsen af 1600-tallet, ja enkelte til slutningen af 1500-tallet. Mest markant er den række af kirkeregnskabsbøger i Haderslev provstearkiv, som provst Georg Boetius lod anlægge i 1564 i alle provstiets sogne. Generelt er de velbevarede og slutter sig til provstens fortegnelse over kirkernes indtægter i Haderslev provsti fra samme år.⁵ Også i de afleverede præstearkiver er det ofte regnskabsmæssige sager, der rækker længst tilbage. F. eks. findes i Ensted præstearkiv et korntienderegister,⁶ hvori den i 1608 nedlagte landsby Aarup stadig nævnes, og kvæg- og smørtienderegistre fra 1624, medens selve kirkebøgerne først er bevaret fra 1656.

De ældste kirkebøger

Inspirationen til at føre kirkebøger er uden tvivl kommet sydfra, hvor der allerede i 1533 i det protestantiske Brandenburg-Culmbach blev fastsat regler, uden at disse dog blev taget op i den slesvig-holstenske kirkeordning 1542.⁷ Alligevel er det i det slesvigske område, nærmere betegnet den gottorpske del, som bl.a. omfattede Tønder og Aabenraa provstier, at vi i det

nuværende Danmark finder den ældste bevarede kirkebog, nemlig kirkebogen fra Hjordkær sogn syd for Aabenraa, som er påbegyndt af Jacob Andersen Generanus, da han i 1573 tiltrådte som kapellan for sin aldrende fader. I 1587 fulgte provsten i Tønder kirkebogsspørgsmålet op, idet han bestemte, at det skulle kontrolleres "an ministri verbi confecerant catalogum in quem baptizatorum, copulatorum et defunctorum nomina referant", altså om præsterne førte bog over døpte, viede og døde. Det er interessant at se, at det er dødslistes og ikke begravelseslister, der skal føres, hvilket kan tolkes som, at kirkebøgerne helt fra begyndelsen også har været tænkt som en verdslig registrering, ikke kun en registrering af de kirkelige handlinger.

Bestemmelserne i den gottorpske del blev fulgt op 1612 af hertug Johan Adolf, men først i 1646 kom Christian IV's bestemmelser for den kongelige del, altså samtidig med hans bestemmelser om kirkebogsføring i kongeriget.⁸ Alligevel er det i Haderslev provsti – i den kongelige del af hertugdømmet – vi finder den næstældste kirkebog, nemlig Aastrups fra 1574. Herudover er der fra Nordslesvig bevaret yderligere to kirkebøger påbegyndt før år 1600, nemlig Højst 1590 (dog kun i afskrift) og fødte og døde 1593-95 fra Starup-Grarup. Fra Sydslesvig findes en kirkebog fra Süderstapel 1583 og fra Thumbby-Struxdorf 1598. Fra Nordslesvig findes i alt 15

kirkebøger påbegyndt før 1646, hvoraf alene de 7 fra Sønderborg provsti. Fra Sydslesvig findes tilsvarende 25 påbegyndt før 1646, heraf 8 fra Eiderstedt og 5 fra Husum-Bredstedt provsti, altså en klar overvægt i de vestlige egne af Sydslesvig.

Det er ikke her stedet for en detaljeret gennemgang af dette ældste kirkebogsmateriale, men allerede blandt de ældste forekommer markante forskelle. Dette kommer tydeligt frem ved en sammenligning mellem de to ældste, for medens Hjordkær er et nøgternt register ført på en blanding af plattysk og latin over de kirkelige handlinger i sognet, har Aastrup en lang række andre oplysninger. Kirkebogen er anlagt som altergangsliste i 1574 og omhyggeligt ført søndag efter søndag, også når der ingen var til alters. I så fald skrives: *nemo*. Men efterhånden begynder pastor Lauritz Michelsen i marginen at tilføje små notitser, gerne på latin. Denne skik udbygges af hans efterfølger Lauritz Krøger (1598ff) til at omfatte de øvrige kirkelige handlinger, familiebegivenheder, rejser, naturfænomener, forbrydelser, særlige tildragelser og nyt fra nær og fjern, ja selv små pudsigheder, som da han 18. søndag efter trin. 1598 noterer: "N. Helvaderus fanger alicker i sin ene Kirke". En del af kirkebogen er udgivet i 1925,⁹ desværre med udeladelse af de notitser, som kun angår Aastrup, eller som er "uvigtige og uforståelige" (*unwichtig oder dunkel*). Da bedømmelsen heraf

nok har ændret sig en del siden 1925, vil en fornyet gennemgang sikkert kunne bringe nye interessante ting frem om lokalsamfundet. Aastrup sogn udmærker sig i øvrigt derved, at der fra præsteslægten Monrads hånd for perioden 1675-1762 er bevaret en slags fortsættelse af den ældste kirkebog under titlen *Catalogus memorabilium ecclesiae Aastrupensis*, dvs. Mindeværdige tildragelser i Aastrup.¹⁰

Også den tredie nordslesvigske kirkebog anlagt før år 1600 bør nævnes: kirkebogen fra Øster Højst begyndende 1589, men kun kendt i en afskrift fra 1694, som ganske vist siges at være "wort zu wort".¹¹ Den er ført på plattysk omfattende dåb, vielse og begravelser med enkelte fyldigere indførsler indimellem, f.eks. om misfostre og lignende, men også om tildragelser af landbrugsmæssig interesse som f. eks 1591 "In dessem jahr is gar een dure Vodertidt gewesen, dat ock een foder heu, so tve perd trecken kondem, 15 daler gegolden", eller 10. juli 1593, hvor hagl så store som hønseæg skadede kornet på markerne.

Optegnelser af denne karakter kan findes flere steder i de slesvigske kirkebøger, især i tiden før de skematiske kirkebøger blev påbudt ved forordning af 17. okt. 1775.

Det lille hæfte fra Starup-Grarup er i sig selv en illustration af, hvordan en kirkebog kan blive til.¹² Det består af 2 sammenbundne læg på hver 62 sider.

Første læg starter med et "Præservativum vor den Svinn, dat se nicht kranck werden und wegsterven", altså et husråd til forebyggelse af sygdom blandt svinene. Dernæst fortsættes med lister over tiende og andre afgifter. Andet læg starter med en dåb 2. juledag 1592 i Grarup og fortsætter med fødte og døde frem til 1595; så kommer kvægtiendelister, begravede i Starup kirke 1611-14, et notat om en påbegyndt kirkereparation 1614 og en række regnskabsnotitser fra 1595, da Poul Anckersen tiltrådte som adjunkt, og frem til 1614. Der er således tale om præstens private optegnelsesbog af en type, som kunne udvikle sig til kirkeregnskabsbog, liber daticus eller kirkebog, og det er nok lidt af en tilsnigelse, at den er registreret som kirkebog. Den indeholder et rigt stof bl.a. til belysning af præstegårdens drift og dens sammenhæng med landsbyens øvrige gårde, og den danner på dette punkt begyndelsen til en række andre optegnelsesbøger i præstearkiverne, som for eks. bogen over avlingen i Sdr. Stenderup præstegård, som dækker perioden 1691-1726, men som indledes med en afskrift af et tingsvidne om præstekaldets avl og indkomst 1529, fornyet 1564.¹³

Sjæleregistre

Fra tiden efter 1646-reskriptets udsendelse tiltager antallet af kirkebøger væsentligt, og flere steder kan der hos præsterne konstateres en interesse for at holde rede på hele sog-

nets befolkning. Fra omkring 1650 kendes 2 eksempler på de såkaldte sjæleregistre (*catalogus animarum*), hvor samtlige sognets faste beboere opføres med angivelse af alder, evt. fødselsdag og -år, og med løbende tilføjelser. Sådanne registre findes i Varnæs kirkebog fra omkring 1650 og ajourført frem til 1697 – og med 1570 som ældste årstal som fødselsår for en af beboerne. Det tilsvarende register i Øster Løgum er anlagt omkring samme tid af pastor Knud Bruun, fra hvis hånd der også er bevaret et bind om præstegårdens jorder og deres drift 1650-59 (jvf. ovenfor). Da også de senere præster i Øster Løgum var meget skrivende er der fra dette sogn bevaret et enestående materiale, hvoraf kun en del er udnyttet. Mest produktiv af sognets senere præster var Peter Kier (1771-1834), hvis enestående håndtegnede atlas over sognet er udgivet i 1987.¹⁴

Indtil 1864 strakte Slesvig sig op til Kolding å, hvor Vonsild-Dalby pastorat udgjorde den nordligste del. Medens Dalbys ældste kirkebøger er gået tabt, er Vonsilds bevarede fra pastor Johannes Rüdes tiltræden 1659, et år, som for disse sognes vedkommende på det nærmeste kan karakteriseres som år nul. Indbyggerne var fordrevet, for så vidt de ikke var slået ihjel eller døde af pest. Sine første kirkelige handlinger udførte Johannes Råde i Kolding, hvor de tiloversblevne forsøgte at overleve, indtil der kom bedre tider, så de kunne vende hjem og

Der findes ikke noget kort over Vonsildeggen fra Johs. Rüdes tid. Nærmest kommer det her viste ryttergodskort fra 1721. Det giver et godt indtryk af landskabet og Koldings nærhed. Selvom Kolding lå på den anden side af grænsen mellem Kongeriget og hertugdømmet Slesvig, var forbindelserne livlige, både handelsmæssigt og ved personlige kontakter samt skolegang. (Det kgl. Bibliotek).

påbegynde genopbygningen af sognets gårde og huse. Også pastor Råde anlagde et sjæleregister, og på mange punkter falder hans kirkebøger godt ind i den slesvigske tradition, selvom han gik langt videre og skabte et enstående monument over sognets beboere gennem sin skriftlige overlevering af især deres levnedsbetretninger. Han fortjener derfor kort at præsenteres.¹⁵

Johannes Råde i Vonsild.

Johannes Råde var født i Tønder 1633 som søn af en fra Lübeck indvandret kirkerudemaler og dennes hustru, som var en bondedatter fra Bovrup i Varnæs sogn. Han studerede ved universitetet i Königsberg og vendte i 1659 tilbage til Sønderjylland for at overtage et af de mange ledige præstekald, idet der alene i Haderslev amt var død 28 præster. Blandt disse var

også præsten i Vonsild Anton Madsen Raff, der efterlod sig en 23-årig enke, Valborg Jørgensdatter Schrøder, og to børn, som Johannes Råde tog til sig, da han ægtede hende. Dermed var forbindelsen til den gamle præsteslægt og dens forgreninger i sognet etableret, hvilket sikkert ikke bør undervurderes. De forpligtelser, som indbyrdes var etableret gennem flere generationer, blev således overført til den nye sjælehyrde. Selv udtrykte præsten det på følgende måde, da steddatteren skulle vies i 1683:

“Bedes I mine trofaste sognemænd, så mange Gud har givet hest og vogn, at I ville træde sammen og lægge Eders gode vilje imod mig tilsammen at hjælpe mig med 10 vogne at hente og hjemføre de folk fra Haderslev, som jeg efter kongelig befaling er tvungen til at skulle have til min datters forestående bryllup. Gør barmhjertighed mod hendes sal. faders ben i mulden (Der er en gnist af den gamle præsteæt beholden og kommet til ære i verden) og hjælp mig afsted med en god og redebøn vilje. Jeg vil med min svend gerne tjene Jer igen”¹⁶.

Johannes Råde blev herredsprovst 1665, og hans lærdom var kendt og respekteret i såvel samtid som eftertid. Således skriver P. Rhode i 1775: “Denne duelige lærer og snilde historicus...har efterladt mangfoldige håndskrifter, som til lykke mest alle er komne mig for øjne”.¹⁷ Desværre må vi i dag konstatere, at en hel del må være

gået tabt i de mellemliggende 220 år. Specielt tragisk er det, at Rådes kirkebøger fra annekssognet er forsvundet, således at kun den fælles tillysningsbog 1678-83 i glimt kaster lys over Dalby sogn, hvis befolkning med beliggenheden ned til fjorden har haft en anden sammensætning.

For at afrunde billedet af Johannes Råde skal nævnes, at han samlede sin familie omkring sig i Vonsild, og at hans ene søster, Elsabe, blev gift med den senere skoleholder Heinrich Schrøling (jvf. nedenfor), medens den anden, Ingeborg, ægtede Mads Jensen Degn, som hun fik 13 børn med, inden han døde 1685 ved en løbskkørsel. Stedbørnene flyttede udensogns, og af præstens to egne børn blev sønnen præst i Sdr. Stenderup og datteren gift med faderens efterfølger magister Christian Nissen, der desværre ikke fortsatte svigerfaderens gode kirkebogsføring efter dennes død 20. marts 1707.

Vonsild-Dalby tillysningsbog

Også den ovenfor citerede tillysningsbog er udgivet af Landbohistorisk Selskab, men i modsætning til kirkebøgerne in extenso.¹⁸ Bogen er helt klart udfærdiget til praktisk brug, og man må forestille sig, at præsten har haft den med på prædikestolen og læst op af den. Dette gælder ikke blot de praktiske kalenderoplysninger, oplysningerne om gudstjenestens afholdelse, altergang, de mange formanin-

ger og de utallige efterlysninger, som er bogens mest værdifulde oplysninger, men også den statistik over det foregående års fødsler, trolovelser, vielser og dødsfald, som det nye år indledes med. Normalt angives kun antallet, men i 1683 gøres der forskel på de døde, idet han skriver: "Døde med unge og gamle: mandfolk 6, af kvinddekønnet 14, der iblandt 2 fornemme matroner af de hovedgårde." Udtrykket er påfaldende, idet der ikke ligger hovedgårde i gængs forstand i sognet, hvorimod de afdøde kan identificeres som gårdmandskoner på 2 af sognets gode store gårde. Det skal bemærkes, at bønderne i Vonsild ikke hørte under noget gods, men direkte under kronen. Johannes Rudes statistiske oplysninger i tillysningsbogen og kirkebogen er udnyttet til en specialeafhandling ved Århus Universitet af Anne Marie Bonde Petersen til en sammenligning af familiestrukturen i Vonsild og Sørbymagle.¹⁹

Som nævnt ovenfor indeholder tillysningsbogens mange efterlysninger et særdeles interessant stof, hvis videre perspektiv er, at det på en ret enestående måde belyser småkriminaliteten, rapserier, tyverier, dyremishandling på markerne og hærværk, som kun yderst sjældent nåede frem til retsforfølgelse og dermed indførsel i tingbøgerne.²⁰ Det nære perspektiv må heller ikke glemmes, idet tillysningsbogen her afspejler sognets dagligdag set indefra. En oversigt over de forskellige typer er givet i indledningen

til den trykte udgave, så her vil det være nok med et par talende eksempler, alle fra 1678.²¹

Om tøj: Den stakkels kvinde Ann Henriksdatter, der er hos Dorthe Tøgersdatter til huse, beklager sig, at de i fordagsgår har taget hende et ikke tilforn bleget overstykke til en særk (*oplod*) fra, som hængte på gærdet at tørre og bleges. Beder det må igen lægges, som det blev taget. At gøre så, du som togst det, at hendes fattig nøgne krop ikke frysende og vildgående dig for Vorherre skal bande.

Laurs Toniussen beklager sig, at ham er i onsdags for 8 dage et stykke lærred bleven borte udi hans gård, som var vådt udlagt mod solen at bleges,.....at forhjælpe ham til hans bortkomne gods igen, Gud ellers vederkvæg ham og det fattige folk, der mister på så mange steder omkring os deres retfærdige gods i disse trange tider.. (Da det i november stadig ikke var kommet til veje, oplyses det, at det drejede sig om 42 alen i et stykke).

Om redskaber: Der lyses efter en spade, der blev borte i Jens Hansens toft 14 dage efter Mikkelsdag.. Item: Min spade, der også i fjor blev udlånt og findes ingensteds, og nu nødes til at lade en ny gøre igen. Vil jeg også for band have lyst efter.

Om dyr: Poul Sørensen beklager sig, at nogen har redet på hans bæster forgangen mandag og skåren halen af dem og slagen dem i øjnene.

Hans Jising lyser efter en sortstjernet hoppe med en klokke på, som befrygtes ham at være tyvagtigen frastjålet. Ef-

at blive læst af de senere præster. Derimod er kirkebogens almindelige tekst med blandede ministerialier, herunder de 260 ofte meget lange levnedbeskrivelser, skrevet på et kernefuldt dansk. Tysk tekst forekommer, men kun undtagelsesvis, som f.eks. i forbindelse med indkvarterede ryttere, der må formodes at have talt tysk i modsætning til den bofaste befolkning.

Fra perioden 1659-1708 drejer det sig om 5 bind, hvoraf bind 1 adskiller sig fra de øvrige ved at indeholde en indbyggermatrikel 1659-1706 og dåbslister 1659-1706, medens de 4 andre bind indeholder alle slags ministerialier i kronologisk rækkefølge for årene 1685-1708.²³ Dåbslisterne i bind 1 har hidtil været betragtet som en senere ekstrakt af kronologiske kirkebøger som de 4 bevarede, men undersøgelser udført af etnologen Birgit Kaiser tyder på, at de også bygger på en løbende ført fortegnelse over de kirkelige handlinger, idet der optræder enkeltheder, som savnes i de fire bind med blandede indførsler.²⁴

For at kunne bedømme kirkebøgernes kildeværdi vil det være nødvendigt kort at redegøre for de særlige omstændigheder, som har præget deres tilblivelse.²⁵

Vonsild sogn var et af de sogne, der blev hårdest ramt af svenskekrigene og pesten. Som nævnt måtte befolkningen flygte fra gårdene og husene

og søge asyl i Kolding. Efter fredsslutningen sattes genopbygningen i gang, men det værste problem var manglen på mennesker. Der fandt derfor en kraftig indvandring sted til sognet, i al væsentlighed fra Nørrejylland. En analyse af de afdødes fødesteder viser, at af 129 personer, som var født før 1659 og som døde i tidsrummet 1685-1707, var kun de 10 født i sognet, 24 i den nærmeste omegn, 18 i det øvrige Sønderjylland, men 27 i Nørrejylland. For 48 personer er fødestedet ikke angivet. Der er således tale om en befolkning, der næppe vil kunne betragtes som typisk for en dansk eller sønderjysk landsby, selvom mange sogne var hårdt ramt af krigene og pesten. Det var unge, energiske folk, der flyttede til de krigshærgede områder, og ofte folk, der havde prøvet lidt af hvert. Befolkningstallet for Vonsild er ikke forsøgt regnet ud, men ved periodens slutning bestod Vonsild af 68 husstande: præst og degn, 22 gårde beboet af 25 familier, 18 landboelssteder beboet af 28 familier, 7 huse med 8 familier, 1 aftægtsbolig og 3 lejeinderster.²⁶ 70 år senere, i 1776, er sognets befolkningstal opgjort til 460 personer.

Det enestående ved Vonsilds kirkebøger er levnedsløbene. Selvom de ofte er opbygget efter et fast skema, varierer de i omfang og dermed i detaljeringsgrad med hensyn til de oplysninger, som de formidler eftertiden om de enkelte personer. De faste oplysninger omfatter herkomst: fødested og forældre (undertiden slægts-

rækken længere tilbage), en kort redegørelse for opdragelsen, herunder hvad der er af særlig interesse i denne forbindelse: skolegang samt læse- og skrivefærdighed. Derefter følger oplysninger om, hvor vedkommende har tjent før indgåelse af evt. ægteskab, ægtefællens navn, børnenes antal samt om de er levende eller døde. Der afsluttes med bemærkninger om den afdødes sidste tid. Under omtalen af børnene gives en sjælden gang også oplysninger om disses skolegang etc.

Et talende eksempel herpå er nekrologen over Caren Pedersdatter, der var født i Vonsild 1619 som yngste datter af gårdmand Peter Tusen.²⁷ Hun blev godt opdraget og lærte i skolen at læse både katekismen og bøger (“educta bene et in scholis informata in catechetiis et lectura librorum”). Efter faderens død forestod hun sammen med en broder gården i årene 1646-50. Hun blev derefter gift, men de svenske tropper bortførte hendes mand, og selvom hun fik ham løskøbt “med jammers bøn og hendes små børns råb så og gode rede midler” døde han 1658 fra hende og 3 små børn. Ikke desto mindre holdt hun den ældste søn “til ære og lære ved skolegang, at han blev færdig i læsning, skrivning og regning, indtil han var blevet 20 år” samtidig med, at de drev gården. 1671 fik han lyst til at drage udenlands, og de afstod gården til en farbroder. Han drog via Holland til Ostindien, og da moderen døde i 1686, havde hun i 15 år intet hørt fra ham!

Som eksemplet viser, gik en pige i skole i 1620'erne, og som enke i de svære år efter svenskekrigene kunne hun gennemføre, at den ældste søn ikke blot lærte at læse, men også at skrive og regne. Eksemplet er ikke enestående med hensyn til detaljeringsgrad af de givne oplysninger, og det er derfor på grundlag af disse oplysninger i levnedsløbene muligt at få et bredt indblik i befolkningens beherskelse af de forskellige grader af læsefærdighed, kunsten at skrive og undertiden også regnefærdighed. Da læsefærdighed er emnet for en anden artikel i dette nummer, skal jeg ikke her komme ind på de mange, ofte overraskende glimt, der viser en langt større udbredelse af læsekunsten end almindeligvis antaget for blot nogle få år siden.

Skrivefærdighed

Men hvad med skrivefærdighed, som var næste trin på uddannelsesstigen? Heller ikke her var præsten den eneste, der beherskede kunsten, og hos hvem man var henvist til at søge hjælp, hvis man fik behov for at meddele sig skriftligt. Som nævnt ovenfor er Vonsild i sidste halvdel af 1600-tallet ikke nogen helt almindelig landsby, og her var der faktisk slet ikke så få muligheder. I perioden 1685-1707 er 240 dødsfald omtalt, heraf 99 børn under 10 år, altså 141 voksne personer. I 28 levnedsløb omtales læsefærdighed, i 17 af disse skrivefærdighed og i 5 tilfælde desuden, at den afdøde hav-

de lært at regne eller kunne føre et regnskab. Endelig bliver det oplyst i 6 tilfælde, at den afdøde har haft nogen kendskab til latin (eller gået i latinskole), hvilket man nok må sige er med til at understrege, at sognet rummede flere usædvanlige personligheder.

Det første, der springer i øjnene, når man gør op, hvem der kunne skrive, er, at det næsten udelukkende er mænd. Der er kun to undtagelser: den ene er Elsabe Schrølings, hvis færdigheder næppe er særligt overraskende. Hun var nemlig søster til præsten, født i Tønder 1638 og holdt i skole, så hun både kunne læse vel og skrive, hvorefter hun ifølge skik og brug i Tønder kom i sy- og knipleskole. Da hun var 14 år gammel, kom hun i tjeneste hos amtmanden i Rendsborg. Efter forskellige pladser hos andre fornemme folk blev hun 1675 gift med mønsterskriver Heinrich Schrøling, der endte sine dage som skoleholder i Vonsild, jvf. nedenfor. Hun døde 1704.²⁸

Den anden skrivekyndige kvinde er til gengæld så meget mere overraskende, idet det drejer sig om en omvandrende unavngiven kvinde, som i marts 1699 efterlod et levende barn på Vonsild kirkegård. Hun blev imidlertid opdaget af degnen, som fik hende hentet tilbage, hvorefter hun tog barnet til sig igen og drog videre til Lejrskov sogn, hvor hun en uge senere efterlod det på ligbåren i kirken – og her kommer den overraskende oplys-

ning: Kvinden var forhen inde i et hus, hvor en rytter lå på sengen; der fik hun blæk og pen og skrev en lille seddel, som hun satte på barnet med dets navn og alder. Hvis kirkebogens oplysninger står til troende, kunne hun altså skrive, og normalt forventer man vel heller ikke, at en rytter har pen og blæk i huset og altså efter alt at dømme har kunnet skrive? Der var i Vonsild adskillige ryttere indkvarteret, men for ingen af dem er nekrologer bevaret, så her er altså et yderligere potentiale af skrivekyndige indbyggere.²⁹

Blandt de 15 skrivekyndige mænd, og hertil regner vi også de 6, der havde kendskab til latin, er der 5, der skiller sig ud enten på grund af deres profession eller deres herkomst, som indebærer, at man måtte forvente, at de beherskede skrivekunsten. Det drejer sig om Georg Bojens, Heinrich Schrøling, Gottfred Nicolaus Schrøling og de to degne Matz Jensen og Anthonius Laursen.

Georg Bojens var født i Tønning i Eiderstedt i 1627 som søn af en købmand og silkekramhandler, som satte ham i skole. Da faderen imidlertid døde tidligt kom han hos sin morbroder, der var sognepræst i Witzworth, der underviste ham videre "at han færdig kunne forstå det latinske sprog". Han var da 14 år. Den videre uddannelse skete bl.a. i Hamburg, indtil han blev byskriver i Tønder. I 1682 efterså en kommission hans regnskaber, medens

han var bortrejst, og da det trak op til afsked, søgte han en slags asyl i den kongelige del af hertugdømmet, hvor han tilbragte sine tre sidste års "elend- og udlændighed" med at skrive supplikker.³⁰

Heinrich Schrølings skæbne havde været meget omtumlet og kan kun antydes.³¹ Han var født i Hannover 1635 som søn af en gæstgiver. Han blev vel opdraget og holdt til skole, at han kunne læse og skrive alt det, som ham fornødent var, således også regne. 12 år gammel kom han i lære hos en possementmager og rejste nogle år med håndværket, men senere lod han sig hverve og tjente forskellige herrer, i 1665 således den svenske konge, men 1670 blev han mønsterskriver ved det holstenske regiment. I 1676 ægtede han Elsabe Røde. Efter at have mistet den ene hånd i et slagsmål blev han først skoleholder i Gammel Haderslev i 4 år og derefter i Vonsild, hvor også hans børn fra første ægteskab blev opdraget: Hans Henrik, der blev sat i Haderslev skrive- og regneskole ("deri han såre vel har nået sin fuldkommenhed") og Gottfred Nicolaus, der blev uddannet som drejer, og som efter nogle urolige år vendte tilbage til Vonsild, da faderen døde 1698, men han var ikke rask og døde selv samme år. I nekrologen bemærkes, at han havde lært vel at læse og skrive.³²

I forbindelse med disse levnedsløb er det naturligt at minde om den rolle,

præstegårdene spillede som samlingssted for præstens familie, som enten fik underhold eller selv kunne yde noget til gengæld, f.eks. som skoleholdere. Johannes Rüdes forældre død begge hos ham, og de to søstres mænd var henholdsvis skoleholder og degn. Tilsvarende forhold vil kunne konstateres mange steder, jeg skal blot nævne et eksempel, der dog er godt 50 år yngre og stammer fra Blegind i Skanderborg amt, hvor sognepræsten Lauritz Sørensen Worsøe samlede sin faders gamle søskende hos sig og lod farbroderen, der tidligere havde været skibsskriver til orlogs, fungere som skoleholder.³³

Præstegårdene var ikke blot kulturcentre, men også samlingssteder for eksistenser, som på den måde kom til at gøre nytte og gavn i deres alderdom – bl.a. når de var i besiddelse af læse- og skrivefærdighed.

Deegnene

De to degne var begge født i sognet. Antonius Laursen var født 1620 og tilhørte den gamle præsteslægt i sognet. Hans far, Laurs Madsen, var født i præstegården som søn af stedets sognepræst 1617-58, Mads Antonsen, og var degn i både Vonsild og Dalby sogne. Sønnen "blev nogen tid holdt i latinskole i Kolding og i en bolig i præstegården under en studiosus. Men da latinet ikke ville behage ham længere, satte hans forældre ham i skrive- og regneskole i Kolding. Derefter

ter holt han selv skole nogen tid i Dalby og i Vonsild for hans gamle fader.” 1642 overlod faderen ham degnekaldet i Dalby, og 1649 efter faderens død fik han også Vonsild. Efter fjendetiden overtog han en ødegård, som han bragte på fode, og da den gav ham nok at gøre, afstod han i 1664 degnekaldene. Han levede derefter videre som gårdmand til 1699.³⁴ Hans efterfølger Mads Jensen var gårdmandssøn født 1633, blev holdt i skole i Vonsild og senere i Kolding, så han kunne skrive en ren læselig hånd og regne, hvad der var brug for. Efter fjendetiden drog han til Husum og Pellworm, men vendte hjem og, “da han altid fra barnsben frygtede Gud og uforsømt elskede kirketjenesten i sang og Guds ords hørelse, øvede han sig i alle vanlige tyske sange og kirke-melodier”, hvorefter han forhandlede med Antonius Laursen og fik ham til at afstå degnetjenesten, som han blev indsat i samme år. Året efter giftede han sig med præstens søster Ingeborg, med hvem han fik 13 børn. Han omkom 1685, 52 år gammel, ved en løbskkørsel.³⁵

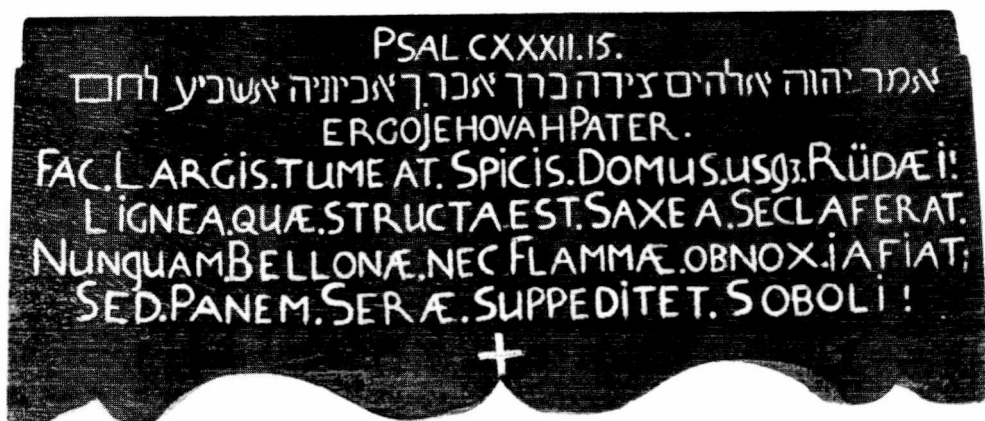
De øvrige skrivekyndige

Tilbage er endnu 9 personer, hvis skrivefærdighed er omtalt. Af disse opholdt de 2 sig kun kortere tid i sognet. Af disse var Matths Persen fra Skjoldborg nærmest kun på gennemrejse.³⁶ Han var født 1613 som præstesøn i Skjoldborg i Thy, men havde forladt latinskolen, thi “for den bød-

delmæssige hårde strafs skyld, som i de dage de latinske skolemestre og hørere brugte, fik han lede ved bogen”. Han tjente forskellige steder, og Johannes Råde udformede “pas og besked”, så han kunne rejse til Trondheim, hvor en broder var læsemester. Den anden, Niels Malthesen, var født 1656 i Skals sogn, blev holdt i skole, så han kunne læse og skrive, tjente forskellige steder, men blev syg og døde 32 år gammel hos gårdmand Michel Tøgersen.³⁷

Jeb Nissen var født 1664 i Styding ved Hammelev. Da han var 5 år gammel, forlod faderen hjemmet, og moderen flyttede til Vonsild med 3 børn, hvoraf det ene snart efter døde. Selvom hun var alene med børnene, blev Jeb sat i skole, hvor han lærte “at læse færdig tysk og dansk og tilmed at skrive.” Som 18-årig kom han ud at tjene, men vendte tilbage og hjalp som daglejer med at tjene til moderens ophold, indtil han blev syg og døde 25 år gammel i 1689.³⁸

Man kan nok sige, at de tre her nævnte personers skrivefærdighed ikke som sådan har betydet noget for sognets øvrige beboere, men de hører med til billedet af, i hvilke forskellige lag af samfundet skrivefærdigheden kunne være udbredt. Det samme kan siges om de følgende, der flyttede til Vonsild efter at have udøvet deres erhverv andetsteds. Det er nok også tvivlsomt, om de udøvede deres skrivefærdighed i Vonsild.

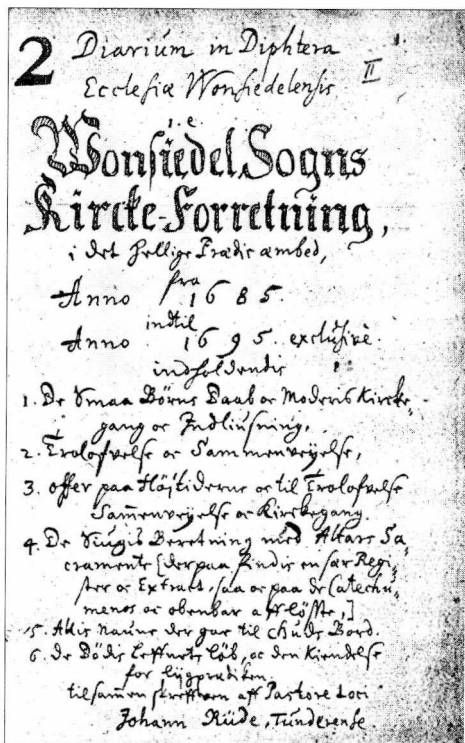

Portoverligger fra den af pastor Råde i 1673 opførte, men nu nedrevne præstegård i Vonsild by. Overliggeren er nu indmuret i den nyere præstegårds gavl, medens en anden tavle med præstens og hans kones navne findes i ladebygningen. Den hebræiske tekst fra salme 132 vers 15 lyder i dansk oversættelse: "Gud Herren sagde: Dette sted vil jeg visselig velsigne, jeg vil mætte dets fattige med brød".

Den 21 september 1686 berettede Johannes Råde to gamle, udlevede fattige folk, Michel Sørensen og hans hustru. Han fortalte om sit levned, at han var født i Sdr. Stenderup 1607, og at han som ung havde tjent i Vonsild, men derefter begivet sig til Kolding for at gå i skole hos sit søskendebarn, Michel Regnemester, og lærte alting "hvad færdighed i skrivning og regning kunne gives på to år". I 20 år drev han handel på Danzig og Königsberg. Hans forretninger blev ødelagt under svenskekrigene, og han opholdt sig derefter forskellige steder i Dalby og Vonsild sogne, hvortil også en datter flyttede for at pleje ham, indtil han døde knap 80 år gammel i 1686.³⁹

Peter Eriksen Snedker var født 1639 i Tapsur og lærte at læse og skrive. Senere blev han avlskarl hos borgmester Panck i Kolding "og kunne være takkelig dermed, at han al avlsforretning kunne i pennen befatte og gøre regnskab for". Han ville imidlertid hellere være hjulmand, men kom til skade under oplæringen og flyttede 1666 til Vonsild, hvor han fik en byggegrund. Her opførte han et hus og ernærede sig og sin hustru med at binde kurve og løb i 25 år, indtil han døde 1691.⁴⁰

En anden håndværker var Jens Madsen Murmand, født i Kolding 1627 som søn af en snedker, der holdt ham både i dansk og latinsk skole. Fade-

Fra Vonsild er der bevaret 5 kirkebøger fra Johs. Rüdes tid, dækkende hele hans embedsperiode 1659-1708, men kun fra 1685-1707 foreligger der de fyldige levnedsløb, der gør Vonsild kirkebøger så enestående. Levnedsløbene begynder med bind 2, anlagt 1685, hvis titelblad med indholdsfortegnelse ses her. (Landsarkivet for Sønderjylland).

ren ville have haft ham uddannet til snedker, men han døde, og sønnen blev i stedet i murer. En tid lang ernærede han sig Kolding, men flyttede senere til Vonsild, hvor han og hans hustru i en årrække levede som in-

derster, indtil de selv fik et hus. Det fremgår ikke, hvor længe han boede i Vonsild, men han synes også derfra at have udøvet sit håndværk således, at hvor han havde arbejdet en gang, der ville man gerne have ham igen.⁴¹

Gårdmændene

Af de skrivekyndige gårdmænd var Nis Hansen Tinglev tilflytter, idet han var født i Tinglev 1630, hvor hans fader var degn og slægten i øvrigt kunne føres tilbage til før reformationen. Faderen lærte ham selv at læse og "declinere og conjungere af Donatio", indtil han kom i latinskolen i Flensborg, hvor han var nået til tredje klasse, da skolen blev opgivet p.g.a. de svenske troppers indfald. Han blev derefter skriver ved militæret, privatlærer på forskellige godser for endelig som kammertjener for Peder Rantzau at ture Europa rundt. Vel hjemkommen overtog han en ødegård i Vonsild 1665, men stillede selv som rytter ved Wismar 1675. Herefter drev han sin gård til 1694, da han døde efterladende enke og flere børn. Ovenstående er et uhyre koncentreret og dermed ufuldstændigt resume af et særdeles omfattende liv, der må have gjort Nis Hansen Tinglev til en usædvanlig skikkelse.⁴²

Jens Hansen Nebbel kom fra Nr. Bjert, hvor han var født 1637 i en familie med traditioner for offentlige hverv. Faderen var gårdmand og sandemand i Brusk herred, morfaderen

havde ligeledes været sandemand og farfaderen herredsfoged. Selv blev han sat i skole og lærte at læse og skrive, men var hjemme på gården, indtil han 37 år gammel blev gift ind på en gård i Vonsild i 1674. Efter adskillige års sygdom døde han 1687.⁴³

Den sidste af de skrivekyndige gårdmænd, Anders Paulsen, tilhørte sognets egen gamle bondeoverklasse, idet han 1637 var født på en af de gårde, som Johannes Råde kaldte hovedgårde. Det var hans moder, der var født på gården, hendes morbroder var sandemand og i slægt med den gamle præstefamilie. Selv kom han først i skole i byen, men "ydermere forfremmede han sig i regning og skrivning og fulgte med andre sønner her af byen til Kolding under Gregers Nielsen i 2 år". Da heller ikke det kunne tilfredsstillende hans lærelyst, kom han et år i Haderslev skole. Han fik et tilbud om at komme til Norge, men da han var eneste søn, afslog faderen det. I 1655 blev han gift og overtog gården, men måtte under svenskekrigene rømme den nogle år. Fra 1665 var han i 17 år sognefoged og senere i 23 år sandemand. Der er ingen tvivl om, at han, i det mindste indtil han 1698 kom alvorligt til skade ved at vælte med sin vogn på vej til møllen, var en betydningsfuld mand i sognet, som de andre indbyggere har kunnet henvende sig til om råd og dåd.⁴⁴

Som hos flere af de andre omtalte

personer var der i hans familie allerede i tidligere generationer personer, der havde skilt sig ud enten ved at opnå stillinger som sandemand og lignende inden for bondesamfundet eller ved at klatre op ad den sociale rangstige. Samme fænomen kan iagttages i forbindelse med personer, der kom på latinskolerne og derfra fortsatte til universitetet, hvilket ikke er så mærkeligt, da det ofte var tilfældigheder, der afgjorde, om skolegangen blev afbrudt, således som det er fremgået af flere af de ovenfor resumerede levnedsløb.

Præstens øvrige funktioner som skrivekyndig

Som det er fremgået af ovenstående, var der personer i sognet, som kunne klare skriftlige opgaver for de øvrige beboere, således at de ikke har været nødt til at henvende sig til præsten ved alle lejligheder. På embeds vegne udfærdigede han skudsmåls- og altergangsattester, der som vist ved tilfældet Matz Persen kunne have karakter af pas, når folk ønskede at forlade sognet. Men det fremgår også af kirkebogen, at der også ved andre lejligheder blev trukket på ham.

Testamenter omtales flere gange.⁴⁵ Første gang i 1686, hvor Johannes Råde berettede Birgitte Sørensen, "der hun da mig dette testamente til efterretning tilsagde og hendes sidste vilje lod af mig optegne." I 1689 hedder det: "Den 6. febr. opskrev jeg min brygger-

pige Kirsten Sørensdatter hendes testamentet udi i hendes sygdom.” 1690 mellem den 18. og 19. februar “Om midnat efter kommunionen bad mig nu sal. Peder Jepsen at optegne sit hus til bedste og ved god fornuft”, og i modsætning til de tidligere eksempler gengives teksten i kirkebogen. Det drejer sig dels om gæld, dels om et skiftebrev, der aldrig blev underskrevet, fordi man efter at have hjemtaget det fra fogden drak vedkommende fuld!, og dels om nogle poster, der skal indføres i smederegnskabet, som altså har foreligget på skrift. I 1692 er det en gammel tjenestekarl, der mener at ligge for døden, der tilkaller præsten til sit leje i loen, hvor han fordeler sine ejendele, medens husbond står ved siden af og bekræfter. Der synes således ikke at være tvivl om, at præsten i disse situationer, nemlig efter sidste nadver, tillige fungerede som en slags notar. Det omtales desuden, at præsten ved en enkelt lejlighed udstedte et såkaldt almissebrev til en beboer, men det har sikkert ikke været en enestående begivenhed, når man sammenligner med, hvor mange almissebreve, der ifølge tillysningsbogen blev præsenteret i de 5 år, den er ført.⁴⁶

Endnu i to tilfælde benyttes præstens skrivefærdighed. I 1695 ønskede Mads Jensen Murmand at blive trolovet og skulle derfor have en seddel på, at han var fri for ægteskabsløfte. Problemet var imidlertid, at han på det nærmeste havde levet sammen med

en anden pige i længere tid. Hun krævede nu deres regnskab opgjort, blandt andet for et halvt års husleje og for at have malket hans køer i skoven i 2 år, i alt 9 mk. 6 sk., hvorimod han til gengæld krævede betaling for at have hjulpet hende med at høste og slå hø, for brændsel og for kørsel, i alt 3 mk. 4 sk. Hertil kom så præstens gebyr for at udstede attesten på 1 mk. Hele regnskabet er indført i kirkebogen med bemærkningen: “Heri samtykkede Mads og hans moder og lovede at betale Bodil Christiansdatter med tiden samme penge, og hun var dermed også tilfreds.” I dette tilfælde synes præsten nærmest at have optrådt som en slags forligsmægler, der nedfælder det aftalte for at sikre dets opfyldelse.⁴⁷

Det samme kan siges at være tilfældet i 1696, hvor den ovenfor nævnte Nis Hansen Tinglev og hans søn var kommet i strid med den ligeledes nævnte Anders Paulsen om et skovskifte og i den anledning havde kaldt Anders Paulsen ved nedsættende øgenavn og beskyldt hans datter for usømmelige ting. Anders Paulsen søgte at få præsten til at mægle “og jeg havde et kristeligt forligsmålsudkast gjort derom og læste det Nis Tinglev for i hans hus”. Da han imidlertid ikke ville forliges, så Johannes Råde sig nødsaget til at udelukke ham fra nadveren, og først to år efter, da generalsuperintendenten kom på visitats, fik han offentlig tilgivelse efter, at en deklaration var blevet oplæst fra prædikestolen. Så vidt kunne det altså komme,

når præsten blev inddraget som forligsmægler.⁴⁸

Som det fremgår af ovenstående, var præstens funktioner ikke begrænset til det rent kirkelige, når det drejer sig om at forvalte skrivefærdigheden,

selv ikke i et så usædvanligt sogn som Vonsild i denne periode. I andre sogne med en anden befolknings sammensætning og mindre velstand må det have været endnu mere udpræget, men desværre tier kilderne som oftest derom.

NOTER

1. Gribsvad og Hvidtfeldt: *Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele og Hjælpebidlerne til dets Benyttelse. Vejledende Arkivregistraturer VI*, København 1944, s. 114-32.
2. N. Black Hansen: *Åbenrå Annaler 1524, 1584-1694*, Tønder 1954.
3. *Annales Flensburgenses*, hrsg. Fr. Gundlach i *Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins* Bd. 1, Kiel 1926.
4. *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646 - 1731 I-II*, udg. Ole Højrup, København 1963-68; *Vonsild kirkebog 1659 - 1708*, udg. Hans H. Worsøe, København 1982.
5. LAS, Haderslev provstearkiv no. 533; *Ny Kirkehistoriske Samlinger II*, s. 267-82.
6. LAS, Ensted præstearkiv 68 Cb 1.
7. W. Jensen: *Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, der Landeskirche Eutin und der Hansestädte*, 2. Auflage, Neumünster 1958.
8. Troels Dahlerup: "Fromhed styrker rigerne", *Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964*, København 1964, s. 70-81.
9. Ths. Matthiesen: *Das älteste Aastrupper Kirchenbuch*, (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 2. R. VII), Kiel 1925, s. 434-60.
10. Lars N. Henningsen: "Præstefamilien Monrad i Aastrup", *Sønderjysk Månedsskrift* 1979, s. 260-69.
11. LAS, Øster Højst 32 Aa. 1.
12. LAS, Starup-Grarup 57 Aa. 1.
13. LAS, Stenderup 108 H. 2.
14. LAS, Varnæs 80 Aa. 1 og Øster Løgum 81 Aa. 1 samt Cb1; Peter Kier: *Atlas over Øster Løgum Sogn*, udg. Tage Morsing, Aabenraa 1987.
15. Se den trykte udgave af kirkebogen s. XIVff.
16. Tillysningsbogen 14. oktober 1683, jvf. note 18. Teksterne er sprogligt moderniseret, men tonen er bibeholdt.
17. P. Rhode: *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse*, 1775 (faksimileoptryk 1942).
18. *Vonsild-Dalby Tillysningsbog 1678 - 1683*, udg. Hans H. Worsøe, København 1987.
19. Anne Marie Bonde Pedersen: *Familiestruktur i det danske landbosamfund i det 17. århundrede på grundlag af kirkebøgerne fra Sørbymagle og Vonsild*, utrykt specialeafhandling Aarhus Universitet 1986 (kopi på LAS).
20. Jvf. anmeldelsen i *Fortid og Nutid* 1990, s. 39-40, ved Jens Chr. V. Johansen.
21. Citaterne fra tillysningsbogen:
Anne Henriksdatter 3.3 1678
Spaden samme dag, præstens 17.3 1678
Laurs Toniussen 21.4 og 24.11 1678
Poul Hansen 13.10 1678
Hans Jising 24.11 1678
Præstens vædder 6.10 1678
Helligbrødefogden 11.5 1683.
22. *Vonsild kirkebog* (se note 4), Levnedsløb no. 254; jvf. Hans H. Worsøe: "Hvad som plantes af horeri, det skal ikke dybt rod-fæstes", *Siden Saxo* nr. 2, 4. årgang 1987, s. 13-17.
23. Om udgivelsesprincipperne se den trykte udgave s. XXVIIIff.
24. Birgit Kaiser: "Døbt i Vonsild – om skik og brug ved dåben i 1600-tallets Vonsild", *Personalhistorisk Tidsskrift* 1995, s. 1-30.
25. Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659*, Århus

1958, samt henvisninger i indledningen til den trykte udgave.

26. RA, Haderslev amts undersøgelseskommission 1708 (mikrofilm på LAS).
27. *Vonsild kirkebog* (se note 4), Levnedsløb no. 15.
28. Sst., Levnedsløb no. 254.
29. Se den trykte udgave s. 332-33: 15. og 21. marts 1699.
30. *Vonsild kirkebog* (se note 4), Levnedsløb no. 13.
31. Sst., Levnedsløb no. 164 og 171a.
32. Sst., Levnedsløb no. 179.
33. Hans H. Worsøe og Henning Aarup: *Wilhelm Adolph Worsøes slægtsbog*, Aabenraa 1965, s. 12-13.
34. *Vonsild kirkebog* (se note 4), Levnedsløb no. 182.
35. Sst., Levnedsløb no. 7.
36. Sst., Levnedsløb no. 10a.
37. Sst., Levnedsløb no. 38.
38. Sst., Levnedsløb no. 45.
39. Sst., Levnedsløb no. 24.
40. Sst., Levnedsløb no. 96.
41. Sst., Levnedsløb no. 46.
42. Sst., Levnedsløb no. 120.
43. Sst., Levnedsløb no. 33.
44. Sst., Levnedsløb no. 236.
45. Sst. Testamenterne er omtalt i følgende levnedsløb: Birgitte Sørens no. 18, Kirsten Sørens datters no. 44, Peter Jepsens no. 67, tjenestekarlen Peter Jensens hos Jesper Clausen no. 102.
46. Sst., Levnedsløb no. 143.
47. Den ophævede troløvelse 1.6 1695, se den trykte udgave s. 269-70.
48. Forligssagen, se den trykte udgave s. 283-84.